

CH'AB'AL K'ICHE'
NAB'E JUNAB'

MAJB'AL RE

Qeta'm qonojel chi jewa' pa uqajib'al q'ij, jawje' kujriqitaj wi ri uj, ri uj k'iche' mayib' winaq, sib'alaj k'i taq ri k'axk'ol kqariqo, jun chech wa' we k'axk'ol ri' are ri man e k'i taj keta'm ke'tz'i b'anik, wa' we jun k'axk'ol ri' k'i k'iyisannaq wa', chunab'e xa rumal che ri k'utunik, ri eta'manik xaq xu pa ri utzij ri mu's ya'tal wi, pune ta ne' qeta'm chi la' le mu'sib' man e k'i taj, (xa e juwinaq e mu'sib' chikech jun ok'al winaq e k'o pa we qulewal). Ri jumuch' winaq ri man e mu'sib' taj kech'aw pa jun ch'ab'al chik ub'ina'm maya ch'ab'al.

Rumal re wa' we k'axk'olil ri' xuquje' rumal re ri kqachomaj chi rajawaxik kqaya' uchuq'ab' ri qach'ab'al, qano'jib'al xuquje' ri qab'antajik chi ujmayib' winaq, xuquje' are wa' ri qaq'atom chaqij pa ri "K'yaqb'al Cholchi' Ixkanul"

Xaq k'u je ri' che we kamik kinjach we jun wuj ri', uwachinab'al, uxe'nab'al ri no'jib'al nuriqom chech uk'utik ri ch'ab'al k'iche' chikiwach ri qawinaqil, ri mu'sib' xuquje' ri kaxla'n winaq. Wa' we wuj we kinjach kamik chiri' kriqitaj wi' ri nab'e taq k'utunik kb'an che jun winaq ri tziman k'ota wi reta'm, are taq kto'taj chech rilik wa' we ri' katanala'qin chik'u ri' chech ri qach'ab'al.

Chupam wa' we wuj ri' are kkoj ri cholb'al uwach tz'ib'ab'al ri kriqitaj pa ri' pach'um tzij xub'an ri nim q'atal tzij 1046-87 (acuerdo Gubernativo 1046-87) pa ri juwinaq oxib' rech ri julajuj q'ij rech ri junab' 1987 jawje' kub'ij wi chi juwinaq kab'lajuj uwach tz'ib' kok che ri qatzij. Xaqxu' man kqab'an ta uch'ob'ik rij ri uk'u'x tz'ib' ri k'o yo'x nak' pwi' rumal che ri kinchomaj chi rajawaxik rilik chi no'jimal are taq le tijoxel nim chi okinaq che rilik le ucholajil le qach'ab'al.

Ri kroq'ob'ej nuk'u'x che wa' we jun chak ri' are ta b'a ne jun wuj chik ri ktob'an chech xa pa chike winaq ri kraj kuk'ut qach'ab'al, kutz'aqatisaj ta chi k'u nik'aj chak chik, rech junam kqaya' uchuq'ab' ri qach'ab'al rumal che ri najtir chi wa' xukule'talik.

Pa we uchakuxik wa' we wuj ri', xajawataj ri k'otow chi'aj chike taq le e k'amal taq b'e rech le tijob'al, atijab', e tat nan, e nima'q taq winaq, xuquje' nik'aj taq wuj tz'ib'atal pa k'iche' tzij jawje' kriqitaj wi ri ucholajil tzij.

NAB'E Q'AT

UCHOLIK

Ri uk'ulmam utaqaleb'em ri qach'ab'al ujmayab'

Ri xpaq'in ri qach'ab'al

Solow uxe' ri kik'ulmam kitaqaleb'em ri ch'awib'al mayab'

Are taq xuq'at rib' we qasiwan tinimit chirij España

Ri kich'ab'al ri mayib' xok che uchupik rib' rech keta'max ri kaxla'n tzij.

Ri kriqitaj ri kich'ab'al ri mayob' chech taq we q'ij kamik.

Uwachib'al Tz'ib'

Uwachib'al Tz'ib' qulaj

Uwachib'al tz'ib' tz'apchi'

Chqeta'maj k'umpe ri tz'ib'anem pa ri qach'ab'al ruk' ri ya'ik rutzil wach

Rutzil wach

Qasuk'umaj ri qatzij

Chakunem

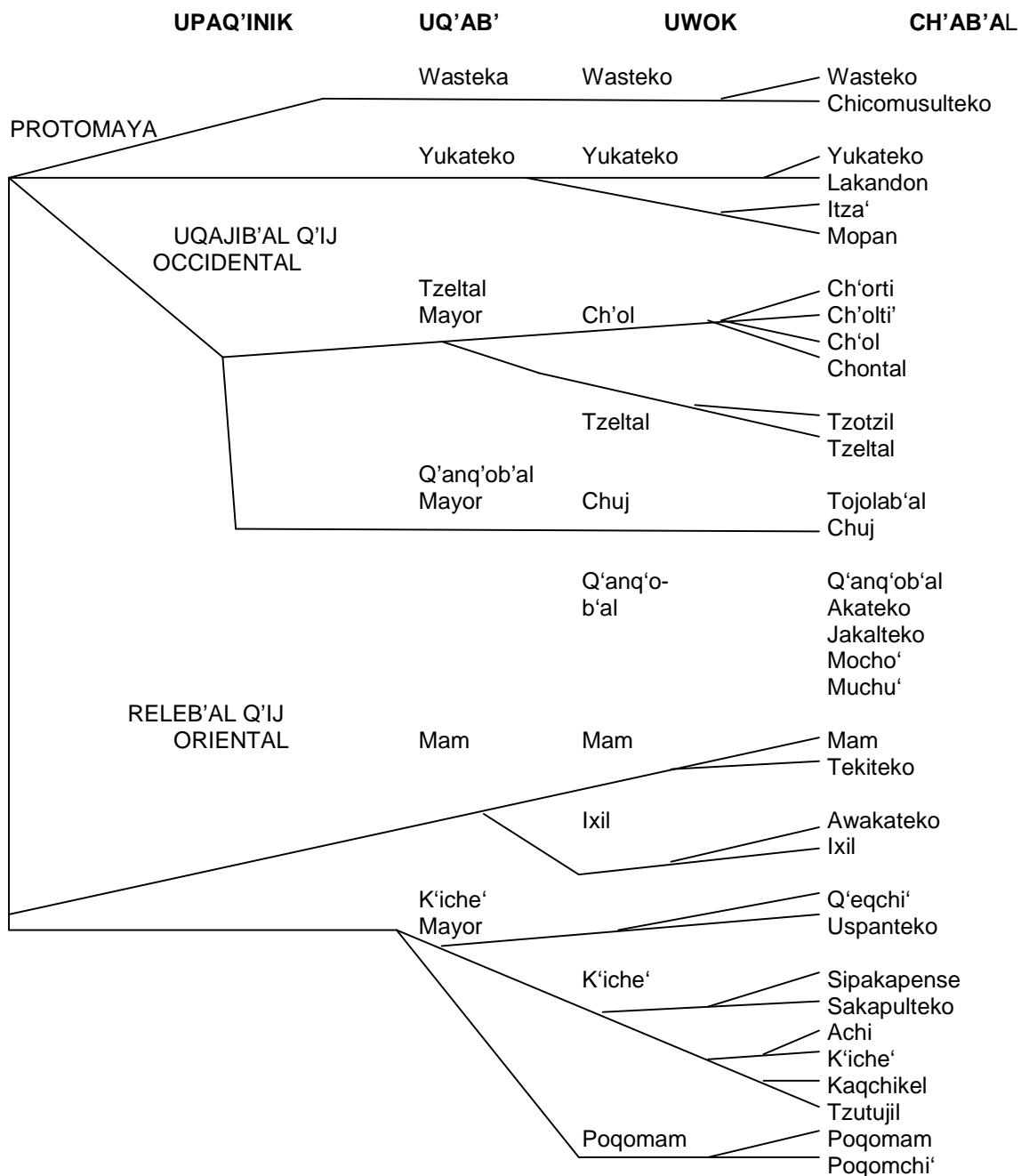
Ri k'olib'al

Chakunem

RI UK'ULMAM UTAQALEB'EM RI CH'AB'AL MAYAB'

R i Solb'al uxe' Chab'al, kub'ij chi, chi 2,500 junab' kanoq are taq maja' kk' iy ri Jesus, xk'oji' jun ch'ab'al pa jun tinimit ub'i' *Protomaya*; Wa' we k'olib'al ri' jela' jawje' kriqitaj wi ri tinimit Huehuetenango kab'ix chech kamik. Wa' we tinimit ri' xa jun kich'ab'al ub'i' *Protomaya*. Rimal ri rik'owib'al ri q'ij wa' we ch'ab'al ri' no'jimal xk'iy ucholaj.

PROTOMAYA kujcha wa' che ri ch'ab'al ri xyo'w kik'aslema ri qach'ab'al ujmajib' . Ri jun tata' ub'i' Kawfman (1974) kub'ij chi wa we ch'ab'al ri' xujach rib' pa kyeb', krajne chi 4000 mil junab' ri jun rech pa **releb'al q'ij**, ri jun chik rech pa **qajib'al q'ij**. **Qilampe' we achalaxik chab'al:**

RI XJACHOW RI QACH'AB'AL

Ri k'exow k'olib'al. Konojel ri najtir taq winaq kkik'ex ri kik'olib'al rumal k'u ri' xkijach kib'. Ruk' ri rik'owib'al ri q'ij k'o xe'xuli'k, k' o xepaqi'k, xaq je ri' no'jimal xk'iy k'i tinimit, no'jimal xujal rib' ri kech'awik.

Ri yab'il. Are taq xk'iy ri winaq xuquje' teren loq ri yab'il chirij, rumal k'uwa' kuya'o kqachomaj chi ri qati't qamam xkijach kib' rumal taq ri yab'il xaq k'u je ri' xkijach kib' no'jimal xkik'iyisaj nik'aj taq tinimit chik.

Ri ch'o'j. Man ktaqi' taj kqowaj chi pa ronojel tinimit xa chi k'o wi ch'o'j rumal k'uwa' kuya'o kqachomaj chi ri qati't qamam xkijach kib' rumal re wa' we ri', man xkiriq ta chi kib' xaq je ri' xk'iy k'ak' taq ch'ab'al.

SOLOW UXE' RI KIK'ULMAM KITAQALEB'EM RI CH'AWIB'AL QECH UJMAYIB'

Ri kich'awib'al ri Mayib' are taq xe'taqan ri españolib'

Rajawaxik kqilo chi are taq xe'taqan ri españolib' pa kiwi' ri mayib' winaq chi xesax ri kino'jib'al xuquje' ri kich'ab'al.

Ri kich'ab'al che kich'ekik ri winaq

Chuchaple'b'al ri kitaqanik ri ajch'aqaja' ri kich'ab'al ri mayib' xaqxu' xokisax chi che kimenk'atixik chech jun kojb'al chik.

Jujun chike ri pareyib' k'o ri tat Fray Diego Reinoso, xreta'maj ri Mam, xutz'ib'aj jun wuj pwi' ri "tzij Mam" pa ri 1624; ri Fr. Pedro De Betanzos, ri uchak, are ri "Arte de la Lengua de Guatemala"; Ri Fr, Idefonso Joseph Flores, ri uchak are ri , "arte de la Lengua Metropolitana del Reino Cakchiquel o Guatemalico", R. P. Ri Fr. Francisco Ximenes, ri uchak are ri: "Arte de las tres LenguasCakchiquel, Quiché y Tzutujil"; ri Fr. Pedro Sotomayor jun che ri uchak are ri: "Arte de la Lengua Guatemalteco", e k'o chi na nik'aj chik.

Xkoj che uchikoxik ri kojb'al Cristyano.

Pa ri tzaqow utaqkil ri tat Antonio Lara Mogroviejo, tanel rech ri Audiencia rech Guatemala, solinel rech Zapotitlán, Soconusco y Verapaz kuya' uk'utik chiqawach jas ri k'axk'ol xkiriq ri qati't qamam rech xkik'amawaj ri kojbal cristyano.

Ri kib'i, ri ukab' kib'i' ri indígenas (qawinaqil) ri kkikoj pa ri kixoral we man ktaqi'k, man kupatanij ta ri ajaw, tzi ruk'a'm k'u loq wa' we b'i'aj ri' chi rajawaxik ukamisaxik rech man kkikoj ta chi ri winaq, kamik kinya' ub'ixik xuquje' kintaqanik chi ronojel ri kib'i' xuquje' ri ukab' kib'i' ri mayib' kelchikij ri kitat kinan xuquje' are je' jas ri kech ri españolib', man kkikoj ta chi ri ojer kib'i' xuquje' ri kkikoj pa ri kixoral... chikojo' chike ri kalk'wa'l, para ri wuj re ri qasana', re ri k'ulanem, jewa' chib'ana' chuqasaxik, chutz'ib'axik... ri indios ri man kkikoj taj chi' rapuj chi ok'al xik'ay chikiwach konojel ri timimit winaq pa taq ri b'e rech ri tiniit..." (Carrasco 1982:36,37)

Are wa' jun chike ri sib'alaj taqanik xb'an chike ri qati't qaman, man che ri kamik kqilo chi k'a k'as na jujun che taq ri ojer taq b'i', xa malyox che ronojel ri kichuq'ab' ri qatat qanan xkikoj che uk'olik

ARE TAQ XUQ'AT RIB' WE QASIWAN TINIMIT CHIRIJ ESPAÑA

Pune ta ne' are taq xuq'at rib' we qasiwan tinimit chirij España, xb'ixik chi xaq jun chi qawach man k'o ta chi ri xukule'nik, man je' ta k'u xk'ulmataj wa'. Ri kisachik ri qawinaqil man xk'is taj, jas tane kuya' ub'ixik we nik'aj taqanik ri':

Pa ri 1824 ri e'ajb'anal taq taqanik rech Siwan Tinimit xkesaj ri oxlajuj taqanik jawje' xkaj xkesaj ri kich'awib'al ri e nab'e taq winaq a'jwaralik, (indígenas)

Ri ajb'anal taq taqanik rech ri siwan tinimit kimulim kib', kkichomaj chi ri ch'ab'al rech xa jun ri ch'awib'al pa we siwan tinimit, rumal che we xaq je' wi sib'ala k'i, man qas ta q'alaj ucholaj ri ch'ab'al ri xaq je' wi kik'olom ri nab'e taq ajwaralik... kuya' ub'ixik, kub'ij :
Ri epareyib' rech taq ri tinimit chikikojo kich'uq'ab' xa paw ta ne' pawje', ruk' utz laj taq jastaq kichupu' ri kich'ab'al ri ojer taq a'jwaralik. (skinner/Klee 1954:16).

RI KICH'AB'AL RI MAYIB' XOK CHE UCHUPIK RI KICH'AB'AL RECH KKE'TAMAJ RI KASTIYA.

Jun che ri uq'ab' eta'manik ri kuya' ri q'atal tzij ri xok che unimik ri Kastiy are ri xb'ix PROGRAMA DE CASTELLANIZACIÓN che pa kaxla'n tzij, xk'iyisax par ri 1964 (pune ta ne pa ri 1929 tajin kkoj chi jun no'jib'al chik ri kjunamataj ruk', jawje' ri ajtijab' tzi e mu'sib' wi, man ke'ch'aw taj pa qach'ab'aj tajin kkik'ut chi ri kastiy chikech ak'alab' ri xaqxu ke'ch'aw pa maya ch'ab'al), pa ri k'utunik rech 1964 ri xo'k che uk'utik ri kastiy chike ri ak'alab' ri xaqxu ke'ch'aw pa jun maya ch'ab'al e'are ri xb'ix "Promotores Educativos Bilingues" chikech. Colop kusik'ij ri Dec. 73-76

Pa ri 1980 xchapple'x ri jun chak ri xub'ina'j " Proyecto de Educación Bilingüe Bicultural", chiri' xchapple'x uk'utik ri kich'ab'al ri mayib' pa taq ri nab'e taq tijob'al. Ri Sam Colop kusi'k'ij ri art. 2 sección 2.1 rech ri pach'um tzij pwi' jun sipanik xuk'am ri nim q'atal tzij rech we qasiwan tinimit ruk' ri EE.UU. Je' wa' kub'ij:

"Wa' we jun chak ri' kuya' uq'ij ri reta'maxik ri Kastiy k'a che ukab' junab' rech nab'e q'at re eta'manik" ri kraj kuriqo are ub'anik jun choloj etamab'al pa ri kajib' ch'ab'al mayib' : K'iche' , Mam, Kaqchikel xuquje' Q'eqchi', are kub'ij wa' chi ri kich'ab'al ri mayi'b' xaqxu' kokisax che unimik ri kastiy (kokisax chukamisaxik rib'). Je' k'u ri' pa ri utzijob'exik kub'ij: "... knimarisax ri cholb'al eta'mab'al xuquje' ri ch'ab'al pa ri keta'mab'al ri ajmayib' winaq rumal ukojik ri jastaq re k'utunik ri qas kataqi'k, rech ksuk'i'k xuquje' knimarik ri chak rech unimik ri kastiya k'a pa ukab' junab' re ukaq'at k'utunik (Sam Colop, 1988:29)

RI KRIQITAJ RI KICH'AB'AL RI MAYIB' CHE TAQ WE Q'IJ KAMIK

Che ri unuk'ik ri utz'ib'axik, uk'olik xuquje' unimarisaxik ri qatzij, jun che ri' ri qas nim kelik are ri ri tz'apin tzij ri 1046-87(acuerdo Gubernativo 1046'87) xuquje' ri uk'exonik, taqanik chech ri choltz'ib' ri kokisax che utz'ib'axik ri juwinaq jun ch'ab'al mayib' rech siwan tinimit, pa ri ukab' taqanik kub'ij chi keta'max uwach chi chupam wa' we taqanik ri' kriqitaj wi ri uwach tz'ib' kok che utz'ib'axik ri ch'ab'al.

UWACHIB'AL TZ'IB'

Qeta'm chi ronojel ch'ab'al k'o uxo'lal, are je' kriqitaj ri qach'ab'al uj. Rumal k'u re wa' ri K'ulb'il Yol Twitz Paxil (Academia de las Lenguas Mayas de Guatemala) xub'an uch'ob'ik ri' ri uwachilib'al tz'ib' ri kok che utz'ib'axik ri kich'ab'al ri Mayib'. Chupam k'u wa' we ri' kquesaj wi joropa' kqakoj che ri qach'ab'al.

Che we chanim kqilo jas ri ub'antajik.

UWACHIB'AL TZ'IB' QULAJ (vocales)

Ri uwachib'al tz'ib' cho qulaj are taq wa' we ri':

A Ä E Ë I İ O Ö U Ü

Chupam wa' we jun wuj rech eta'manik ri', xaqxu' kqakoj le uwachib'al tz'ib' qulaj ri man k'o taj yo'x nak' pwi' rech xaq je' wa' man kujsach ta che ri ukojik are taq kujok chech reta'maxik ri utz'ibaxik ri qach'ab'al.

UWACHIB'AL TZ'IB' TZ'APCHI' (consonantes):

XAQ UTUKEL

J
K
L
M
N
P
Q
R
S
T
W
X
Y
,

RACHI'L TZ'UT

B'
K'
Q'
T'

YO'X

CH
TZ

YO'X RACHI'L TZ'UT

CH'
TZ'

Chqila' k'umpe jawje' kqakoj wi le uwachilib'al tz'ib' ri man qilom ta wi uwach pa ri kaxla'n tzij:

B'

b'aq

b'is

b'aluk

b'olaj

CH'

ch'at

ch'e'r

ch'am

ch'o'j

K'

k'ak'

k'aslemal

k'ojol

k'a'm

Q

Qoloqob'inaq

qul

poqon

aqan

Q'

q'an

q'eq

q'or

q'uq'

T'

t'iso'manik

t'ot'

t'ist'ik

t'eb'et'ik

TZ'

tz'aq

tz'il

atz'am

tz'ijtz'ik

(').

Wa' we jun uwachilib'al tz'ib' ri' kqakojo are taq kqaqupij jun tz'ib' cho qulaj jas ta ne we nik'aj taq tzij ri':

Tza'm

tz'i'

q'a'm

k'a'm

t'a'n

Le nik'aj taq tz'ib' chik, qeta'm chi ukojik rumal xqetamaj ruk' ri kaxl'an tzij

CHQETA'MAJ RI TZ'IB'ANEM PA RI QACH'AB'AL RUK' RI YA'IK RUTZIL WACH.

Chatz'ib'aj pe pa ri awuj jas kab'an che uya'ik rutzil wach chech ri atat, ri anan, jun tata' jun chuchu' jun ak'al, are taq k'ate ksaqir aq'anoq.

Xuquje' sib'alaj utz we tzkamik ke'atzukuj nik'aj awachi'l rech chijunamal kichomaj kitz'ib'aj jun chech taq ri qano'jib'al ri tajin kaqasach kanoq. K'ate ri' chak'utu choch ri awajtij.

CHECH RI AJTIJ: Rajawaxik ke'ato' ri tijoxelab' chutzukuxik ri chak ri rajawaxik kkitz 'ib'aj k'atek'u ri' kasolij la utz xkib'an chech.

Jewa' kqab'an chech utz'ib'axik:

RUTZIL WACH

Are taq ksaqirik, kqab'ij:

saqarik*

Are taq ke' ri q'ij, kqab'ij:

xeq'ij

Are taq kok ri aq'ab', kqab'ij:

xokaq'ab'

Kqata rutzil wach:

¿La utz awach?

¿La utz wach la?

* Uj k'i kqab'ij saqirik neche ri man je ta ri' rumal che ri junam ruk' we kqab'ij q'anarik, raxararik, q'eqarik, kqilo chi kk'is ruk' "arik" je' k'u la le **saqarik** rumal che ri jun taqanik kuj cha che.

Chqila k'umpe' jas taq kiwach ri winaq ri keqariqo jawje' taq kujriqitaj wi:

CHIKITUKELAL

CHIK'IYAL

tat / tata'

tata'ib'

nan/chuchu'	chuchu'ib'
ali	alitomab'
ala	alab'om
ak'al	ak'alab'

Chiri' wa kqil wi chi are taq qas kqaya jun utz laj rutzil wach rajawaxik jewa' kqab'an chech:

Are taq ksaqirisan aq'anoq:

Are taq ke' ri q'ij

Are taq ksaqirisan aq'anoq:

saqirik tat
saqirik nan
saqirik ali
saqirik ala
saqirik ak'al

Xeq'ij tat
Xeq'ij nan
Xeq'ij ali
Xeq'ij ala
Xeq'ij ak'al

xokaq'ab' tat
xokaq'ab' nan
xokaq'ab' ali
xokaq'ab' ala
xokaq'ab' ak'al

QASUK'UMAJ RI QATZIJ.

Rech kqata rutzil uwach jun winaq k'o kyeb' uwach :

Jun kqakoj chikech ri e nima'q chi chiqawach jas ta ne ri **tat** ruk' ri **nan**, jewa' kqab'an che ub'ixik:

¿La utz wach la tat?

¿La utz wach la nan?

Ri jun chik are ri kqakoj chikech ri winaq ri xaq e junam quk' xuquje' ri e ko'l na chqawach, jas ta ne ri **ali, ala, ak'al** , rajawaxik jewa' kqab'an chech.

¿La utz awach ali?

¿La utz awach ala?

¿La utz awach ak'al?

We xqeta'maj uya'ik wa' we rutzil wach rajawaxik kqeta'maj utzalixik uwach.

Xuquje' rajawaxik kqeta'maj chi kyeb' uwach utzalixik ri utz wachil, je' jaropa' ri ujunab' ri kayo'w rutzil qawach.

We are' nab'ya'l chi chiqawach rajawaxik jewa' kqab'ij chech.

Utz tat malyox chech la

Utz nan malyox chech la

We xaq uj junam ruk'ri winaq on chaq'ixel chqawach rajawaxik jewa' kqab'ij che:

Utz ala malyox chawe

Utz ali malyox chawe

Utz ak'al malyox chawe

CHAKUNEM

Junam kuk' ri awachi'l ri awokom wi awib' chita che jun nim winaq, jun winaq ri k'o reta'mab'al che ri qano'jib'al, jas kb'an chuya'ik jun rutzil wach pa:

- *Jun k'ulanem.*
 - *Chikixo'l ajch'ami'yab'.*
 - *Pa jun nimaq'ij.*
- K'ate k'u ri' chi t z'ib'aj, chi jacha' cho ri iwajtij rech kisuk'umaj iwib'.*

CHAKUNEM

YAB'AL NO'J:

Chatzi'ib'aj pa le juch' le k'o pa uwiq'ab' le choltzij kriq che we chanim ri ub'i' ri kub'ij.

1. K'o chqapalaj, kqakoj che ilb'al re ronojel ri k'o chokaj ulew. _____
2. Choch xujk'iy wi, choch kujwa' wi, choch kujmuq wi. _____
3. Are kchaq'ajisan ronojel ri kqatijo _____
4. Jun Awaj are taq koq'ik kub'ij: qur, qur, qur. _____
5. K'o chiqapalaj, ruk' kujuxlab'in wi, kqana' wi uk'ok'al ri jastaq _____
6. Uch'aqa'til qab'aqil, kujk'amow b'ik xa pawje' kuje' wi _____
7. Ub'i kb'ixik are taq krachajilaj ri wanab' _____
8. B'iq'b'al ronojel ri kqatijo, unu'k'um ri qajolom ruk' ri qapam _____
9. Ub'i' jun jasuch are k'ate uloq'ik _____
10. Jun winaq ri k'ax kel ri uch'ab'al _____

YAB'AL NO'J:

Chajuch'u' jachike ri qas utz uya'ik utzwach

1. Are taq ksaqir aq'anoq kqaya' rutzil uwach jun tata' Saqirik
Saqirik tat
Jacha' tat
2. Are taq ke' ri q'ij kqaya' jun rutzil uwach jun ala Xeq'ij ala
Xeq'ij a
Xeq'ij
3. Are taq kqata' rutzil uwach jun chuchu' La utz wach la nan?
La utz awach?
Jacha' nan?
4. Are taq kta' rutzil qawach kqab'ij Utz
Utz malyox, e le at?
Jasche?
5. Are taq kqata' rutzil uwach jun ak'al La utz wach la?
La utz awach ak'al?
Jacha' ak'al?

Rech kqeta'maj kqasik'ij xuquje' kqatz'ib'aj ri uwo wuj chqeta'maj ruk' ri uya'ik ub'ixik jas kariqitaj ri k'olib'al ri kujriqitaj wi.

RI K'OLIB'AL

K'olib'al kujcha che ri juwok winaq jawje' kriqitaj wi ronojel we kqatzijoj chanim:

Jun k'olib'al uk'a'tal rumal jun winaq cha'om kumal konojel ri ke'riqitaj chupam; wa' we winaq ri' ub'i'na'm Ajch'amiy, (alcalde comunal), chirij wa' are e tzukum chi nik'aj rachi'l chik, (jalojoj kiwach pa taq ri k'olib'al), konojel kib'i'nam ajch'ami'yab'. Pa wa' we k'olib'al ri' kriqitaj jun tijob'al, jun tyox ja kech católicos xuquje' kech evangélicos. Pa ri tyox kech católicos man k'o ta upare, pa jujun taq k'olib'al man ktz'api' ta ri tyox, pa taq nik'aj chik, ktz'api'k.

Pa taq wa' we k'olib'al ri' man k'o ta nima'q taq k'ayb'al, xaqxu kriqitaj k'itaq nitz' k'ayb'al jawje' k'o wi ik, atz'am, ukunel rikil, kyeb' oxib' kunab'al, b'aq re t'iso'manik, kaxlanwa, nik'aj taq jastaq chik.

Ri ch'ab'al rech ri kamon teren chirij ri tinimit winaq ri ke'l wi; we ajchuwimiq'ina', are kich'ab'al ri' ri K'iche'. We ajxelaju'ab' wine are kich'ab'al ri K'iche', wine are ri Mam, je' jas na k'u ri k'olib'al ke'l wi. Kejujunan chik ri winaq ri kech'aw pa ri kaxla'n tzij xuquje' pa ri Inglés.

Rumal le paqalem tajin kriq pa wa' we k'olib'al ri', che taq we q'ij kamik ek'i k'olib'al tajin kkik'iyisaj ri etz'ab'eb'al tz'u'm.

CHAK

Pa ri awuj rech ri achak chatz'ib'aj jas kriqitaj pa ri ak'olib'al ri katel wi.

UKAB' Q'AT

Ri Nuk'b'al

Nuk'b'al rech k'utunik

Nuk'b'al ri man kuya' ta uk'utik joropa' raqan

Ri imul

Ri al Saqpo'r rachil ri a Xwan

K'exb'i'

K'exb'i' ri ke' chi tuke'lal

Ri ukojik wa' we k'ex taq b'i ri'

K'utb'al

K'exb'i' ri kok che echanik: Cho qulaj rachi'l cho tz'apchi'

Ri ukojik ri lal rachi'l ri alaq.

K'exb'i' rech k'utunik

Ch'aca'p tzij rech k'exb'i'

Ch'aca'p taq tzij ri kok ruk' ri k'exb'i' re echanik

Utz'ib'axik cho wuj ri kilik (ri tikil cho ri uwachulew, ri kiwachib'al ri ojer najtir taq winaq, tzijob'elil, kojoniq,...)

RI NUK'B'AL

Ri nuk'b'al pa k'iche' ch'ab'al kyeb' kiwach:

1. Ri nik'aj e'are' ri kok che uk'utik jun jasuch;
2. Ri nik'aj chik e'are' ri man kuya' ta uk'utik joropa raqan.

NUK'B'AL RE K'UTUNIK

Ri nuk'b'al ri kak'utuw jun jasuch are oxib' uwach, je' jas ri kriqitaj wi ri jasuch chech ri kak'utuwik. ***Are taq wa': WE, Are taq ri jasuch chunaqaj ri kk'utuwik k'o wi; LE, are taq ri jasuch tajin kil rumal ri kk'utuwik; RI, are taq ri jasuch kilitaj taj, xaq xu' kna'taj che ri kk'utuwik.***

Rajawaxik man ksachan ta chqe chi wa' wetzij ri' junam kechakun ruk' ri k'ex b'i' ri kok che k'utunik.

Sib'alaj rajawaxik kkanaj pa qajolom chi wa' we nuk'b'al , jun tzij , wi rumal wa' man kqanuk' ta chi ruk' jun tzij chik.

K'AMB'EJAB'AL.

UTZ UTZ'IB'AXIK

MAN UTZ TA UTZ 'IB'AXIK

Le ikaj	Li'kaj
We ikaj	Wi'kaj
Ri imul	Ri'mul

We kqil le k'amb'ejab'al kqilo chi are taq kujch'awik jalojoj choch ri utz'ib'axik, wa' we ri' chi kak'ulmataj wi xa pachike ch'awib'al rumal k'u wa' sib'alaj utz we kqachaple'j utz utzib'axik ri k'iche'.

Che we chanim kujok chech rilik ri uk'exb'al kib' ri **WE, LE, RI.**

WE, kib'ijKub'ij chqe chi ri jasuch ruk' ri tajin kk'utuwik k'o wi

We wuj	We etzalaj	We e'wuj
--------	------------	----------

LE, Kub'ij chqe chi ri jasuch xa tajin kil rumal ri kk'utuwik:

Le wuj	Le etzalat	Le e'wuj
--------	------------	----------

Kuya ub'ixik chqe chi ri jasuch xa kna'taj chech ri k'utunel.

Ri wuj	Ri e'tzalat	Ri e'wuj
--------	-------------	----------

RI NUK'B'AL RI MAN KUYA' TA UK'UTIK JOROPA RAQAN.

Xa kyeb' uwach k'olik ri jun ri kok che tukelal ri jun ri kok che k'iyal. Ri kok che tukelal are ri **JUN** ri kok che k'iyal are ri **JUJUN**. K'amb'ejab'al.

jun ja	Nim le jun ja
jun tz'i'	Saq le jun tz'i'
jujun ja	E nima'q le jujun ja
jujun tz'i'	E saq le jujun tz'i'

Jawje' kqakoj wi le e'nuk'b'al? Qilampe' we jun k'ulmam ri'. Ronojel le juch'um are la' ri nuk'b'al. Xaqxu' tajin kqakoj ri «ri» rumal xa k'o pa ujolom ri tajin ktzijonik.

RI IMUL

Ri Imul tob'anel rech ri rey, xaq k'ate' xsik'ix ruk' ri rey.

Kab'an jun toq'ob' ke'asik'ij loq ri achi, k'o jun nutaqkil ruk'. Xuchix ri imul rumal ri rey.

Utz b'a ri'. Xcha ri imul.

Xopanik, xub'ij che ri achi:

¡At achi! K'o jun utaqkil ri rey awuk'.

¡Aaa! Tzij b'a ri' , k'o utaqkil ri rey wuk'. Xane chanim man kinkwin taj, man kinkwin taj kino'panoq. Xcha ri achi.

¡om chab'ana' ri achuq'ab' katb'ek! Xcha ri imul che.

Utz b'a ri'. Xcha ri achi xe'ek xopanik.

Jas taj xaq k'ate' k'o ri jun itzel k'uch chakchatinaq... ¡man katb'e taj, xa karaj kumaj ri aq'aq'!. Xcha che ri achi.

Utz b'a ri'. Xcha ri achi, kasumumik xanimajik, xtzalij cho rachocho, xaq xetzalij uloq cho rachocho ri Rey.

Jas ta wa' xsik'ix ri imul. ¡Jasuch! ¿La xab'an ri ataqkil?. Xuchixik.

Xinpetik tat rey, xub'ij ya chi kine'k, kine'ek xcha ya loq chwe, rumal wa' inaninaq ri'. Xcha'.

CHAK: Che we chanim chsik'ij we uchol tzij ri' k'ate ri' cha juch'u' ronojel ri nuk'b'al ri kariqo.

RI AL SAQPO'R RACHI'L RI A XWAN.

K'o jun ali ub'i' al Saqpo'r, umi'al ri tat Si's, ral ri nan To'n. Wa' we alí ri', are taq k'a nitz' xteri'chkij ri unan utat che rilik ronojel ri kirojowaxik junam kuk' ri kyeb' uxib'al, ri a Lu' rachi'l ri a Te'k

Ri tat Si's ruk' ri nan To'n sib'alaj utz kkilo ke'kitik ri chij, rumal che ri k'o jub'iq' kulew, rajawaxik kkiq'ayesaj rumal k'ula' ronojel ri kikis ri chij ke'kik'yaqa' pa taq ri kulew.

Pa wa' we k'olib'al ri' e k'o chi jun ja winaq ri kiwokom ri nan Tare'y ruk' ri tat Pal, wa' we winaq ri' ek'o kajib' kalk'wa'l, e kyeb' alab'om, e kyeb' alitomab'; jun chike ri alab'om ub'i a Xwan. Xuquje' wa' we winaq ri' ke'kitik ri chij xa rumal che ri xuquje' k'o kulew.

Ri e kalk'wa'l ri nan To'n ruk' ri Tat Si's Xaq junam kipetik kuk' ri e kalk'wa'l ri nan Tarey ruk' ri tat Pal.

Ruk' ri rik'owib'al ri q'ij xerijob' wa' e kalk'wa'l, nojimal e'aré chik keb'e chikiyuq'uxik ri chij.

Pa ri' ri k'olib'al ri ke'l wi, k'o nima'q taq k'ache'laj rech ri k'olib'al, xapachinaq ke'ub'ana' usi', ke'uyuuq'uj uchij chila' man k'o ta jachin kyojonik rumal che ri kech chi nim junamal.

K'EXB'I'

K'exb'i kuj cha che ri jun tzij ri kok che uk'ex b'al ri b'i'. K'i taq uwach, chqilampe ri nab'e.

K'EXB'I' RI KE' CHI UTUKELAL

TUKEL

IN
AT
LAL
ARE'

K'IYAL

UJ
IX
ALAQ
E'ARE'

Wa' we nik'aj k'exb'i' ri' junam ruk' ri nuk'b'al rumal che ri utukel ke'ek, man kqanu'k' ta chi ruk' jun tzij chik. Qilampe'

In tajinel

uj tajinelab'

At tajinel
lal tajinel
tajinel

ix tajinelab'
Alaq tajinelab'
E tajinelab'

Chi urox winaq man rajawaxik taj kkoj le k'exb'i rumal la' man kojom ta che le k'amb'ejab'al

RI UKOJIK WA' WE K'EX TAQ B'I' RI'

Are taq kqatz'ib'aj kamul kuk'utwachij jas ri reqe'le'n ri winaq. Qilampe'.

In in ajchak

Uj uj ajchakib'

At at ajkunanel

Ix ix ajkunanelab'

Are' are' ajtz'aq.

E'are' e'ajtz'aqib'

Rajawaxik kqilo chi kujach rib' ri k'exb'i' rumal che ri man utz ta ri' we jewa' kqab'an che:

In inaj chak

Uj ujaj chakib'

Rumal che ri man k'o taj jun tzij **inaj** chuqu man k'o ta ri **ujaj; je'** xuquje' kk'ulmataj ruk' le nik'aj chik rumal la' sib'alaj rajawaxik kqakoj retal le k'amb'ejab'al rech qas utz kqab'an che utz'ib'axik ri qach'ab'al, xuquje' utz we kqachaple'j ukojik b'i pa ri qach'ab'al rech junam ke'qasuk'umaj b'ik.

Xuquje' kqakojo are taq kqab'ij jawje' kujpe wi. K'amb'ejab'al.

are' ajxelaju

in in ajnab'jul

Kqakoj chech k'otb'al chi'j.

at at ajk'iche'

¿at at aj jawje'? _____

¿are', aj jawje'? _____

¿at jachin at? _____

¿lal jachin lal? _____

¿jachin are'? _____

¿ix jachin ix? _____

¿jachin alaq? _____

¿e' jachin e'are'? _____

K'UTB'AL

Rajawaxik kqilo chi k'o kyeb' ch'aqa'ta'q taq tzij ri kok che uk'utik ¿la ali?, ¿la ala? ri tajin kb'ixik, are taq wa:

AL: Are jun ch'aqa'p tzij wa' ri kok choch jun b'i'aj ri kuk'utu chi ali ri b'iaj.

A Are jun ch'aqa'p tzij wa' ri kok choch jun b'i'aj chi kub'ij chi ala ri b'i'aj.

K'amb'ejab'al:

At jachin at? We ri winaq ri kqab'an wi ri k'otow chi'j are jun ali, are je' wa' kub'an chutzalq'amixik uwach: «in in al, rachil ri ub'i'». We ta ala, jewa ri'kub'ij «in in a, rachil ri ub'i'».

K'AMB'EJAB'AL

A
Saqirik ali

Jas ab'i' ali?

In in a Lu'. Jawje' katpe wi?

In in ajxelaju'. Wene' jun q'ij
chik kqil qib'

B
Saqirik ala

In in al To'n. E le at?

In in ajchwimiq'ina'. E le at?

In kinchomaj chi kqilo, kachajij awib'.

K'EXB'I' RI KOK CHE ECHANIK

Are ch'aq'a'p tzij wa' ri kok che rechaxik jun b'i'aj. Kyeb' uwach k'olik, nik'aj kokisax choch ri b'i'aj ri kmajtaj ruk' uwachib'al tz'ib' qulaj, ri nik'aj chik are kokisax choch ri b'i'aj ri kmajtaj ruk' uwachib'al tz'ib' tz'apchi'.

WINAQIL

Nab'e winaq

Ukab' winaq

Urox winaq

CHOQULAJ

W

AW / LA

R

CHOTZ'AP CHI'

NU

A / LA

U

K'IYAL

Nab'e winaq

Ukab' winaq

Urox winaq

Q

IW / ALAQ

K

QA

I / ALAQ

KI

¿JAWJE KQAKOJ WI?

Le k'exb'i' rech echanik kqakoj chi rechaxik ronojel taq le b'i'aj, xuquje' kb'ix «Sustativo» chech pa ri kaxla'n tzij, neche ri rech kqachomaj chanim kya' ri k'amb'ejanik ruk' jun chikech ri kewokow ri achalaxik

Ri kib'i' konojel ri ewokowinaq ri alaxik are taq wa':

mam
achajil

ati't
ixoqil

tat
alk'walixel

nan
k'ojol

mi'al
xib'al
b'aluk

al
ikan
ixnam

atz
ch'ut nan
echam

anab'
uwi' mam
alib'

ji'

yo'x

K'amb'ejab'al ruk' jun b'i'aj ri kchaple'x ruk' tz'ap chi'.

WINAQIL

TUKELAL

K'IYAL

Nab'e winaqil

Nutat

Qatat

Ukab' winaqil

Atat

Itat

Tat la

Tat alaq

Urox winaqil

Utat

Kitat

Qak'amb'ejaj chimpe ruk' jun b'i'aj ri kchapletaj ruk' qulaj.

WINAQIL

TUKELAL

K'IYAL

Nab'e winaqil

Wati't

Qati't

Ukab' winaqil

Awati't

Iwati't

Ati't la

Ati't alaq

Urox winaqil

Rati't

Kati't

RI UKOJIK RI LAL RACHI'L RI ALAQ

Rajawaxik kqilo chi wa' we nik'aj taq k'exb'i ri' xa uch'aqa'tzij rumal k'u wa' kqanuk' ruk' le b'i'aj, Xaq xu man kqanuk' ta le **lal** rachi'l le **Alaq**.

CHAK

Chb'anampe ri achuq'ab', chawechaj ronojel le uk'aninaq le alaxik pa jun wuj rech kawilo la xach'ob' we xqab'ij.

Tat

WINAQIL

K'IYAL

TUKELAL

Nab'e winaq

Ukab' winaq

Urox winaq

Nan

WINAQIL

K'IYAL

TUKELAL

Nab'e winaq	_____	_____
Ukab' winaq	_____	_____
Urox winaq	_____	_____

Achajil

WINAQIL	K'IYAL	TUKELAL
Nab'e winaq	_____	_____
Ukab' winaq	_____	_____
Urox winaq	_____	_____

Ixoqil

WINAQIL	K'IYAL	TUKELAL
Nab'e winaq	_____	_____
Ukab' winaq	_____	_____
Urox winaq	_____	_____

K'ojol

WINAQIL	K'IYAL	TUKELAL
Nab'e winaq	_____	_____

Ukab' winaq _____

Urox winaq _____

CHAK: chkojo' le k'exb'i re echanik ruk' we job' tzi' ri': AB'IX, IKAJ, CHAK, TELEB', RIKIL.

K'EXB'I' RECH K'UTUNIK

Wa' we k'exb'i' ri' oxib' uwach, e'are' ke'b'inik la naj, naqaj, choch, chirij, are ne' chuxukut k'o wi ri jastaq, che ri winaq, ri awaj, rachi'l nik'aj jastaq chik. Wa' we k'exb'i' ri' krachi'laj rib' ruk' le nuk'b'al k'utunik. Are' taq wa': WA', LA', RI'.

Le k' exb'i' "WA' " are kkojik are taq kb'ixik chi k'o chunaqaj ri k'utunel.

K'AMB'AL NO'J:

RE TUKELAL:

Man q'e'l ta wa' we xajab'.
Wa' we ak'al yawab'.
k'ak' wa'.

RE K'IYAL:

Man eq'el ta wa' we xajab' ri'.
Wa' we ak' alab' eyawab'
Ek'ak' wa'.

Le k'exb'i' "LA' " are kkojik are taq ri kb'ixik k'o choch ri kch'awik.

K'AMB'AL NO'J:

RE TUKELAL:

Man q'el ta la' le xajab'.
La' le ak'al yawab'.
K'ak' la'.

RE K'IYAL:

Man q'e'l ta la' le xajab'.

La' le ak'alab' e yawab'.
É'k'ak' la'.

Le k'exb'i' "RI' ", are kkojik are' taq maj ri winaq, ri awaj rachi'l ri jastaq chkixo'l ri ke'ch'awik.

K'AMB'AL NO'J:

RE TUKELAL:

Man q'el ta ri' ri xajab'.
Ri' ri ak'al yawab'.
Ki' ri'.

RE K'IYAL:

Man eq'e'l ta ri' ri xajab'.
Ri' ri ak'alab' eyawab'.
E k'ak' ri'.

CH'AQA'P TZIJ RECH K'EXB'I'

Wa' we ch'aqa'p tzij ri', ktz'ib'ax chirij le uk'u'x tzij, xuquje' krachi'laj le k'exb'i' re nab'e wokaj kmajtaj ruk' uwachib'al tz'ib' qulaj. Kub'ij chqe chi le kb'anik chirij le b'anal re kqaj wi. Kwok wa' we kyeb' oxib' tzij ri' ruk' k'exb'i' kmajtaj ruk' uwachiwab'al tz'ib' qulaj (k'exb'i' re uk'u'x tzij'k'utb'al re echanik), rachi'l le ch'aqa'p tzij IB'.

K'AMB'AL NO'J: KUNAJ

K'EXB'I'

w
Aw
R
Q
lw
K

CH'AQA'P TZIJ

ib
ib'
ib'
ib'
ib'
ib'

K'AMB'AL NO'J

kinkunaj wib'
kakunaj awib'
kukunaj rib'
qakunaj qib'
kikunaj iwib'
kkikunaj kib'

Chawetz'ab'ej we nik'aj taq uk'u'x tzij ruk' le ch'aqa'p tzij IB': SOKO, LOQO'J, Q'AB'AJ, NUK'U, K'UTU.

CH'AQA'P TAQ TZIJ RI KOK RUK' RI K'EXB'I' RE ECHANIK

Wa' we ch'aqa'p taq tzij ri' are wa' we ri': IB', UK', E, CH-E. We kqakoj ruk' le echanik kqiló chikub'ij chi ri uchak ri uk'u'x tzij kaqaj chib'il rib' ri tajin kb'inik. Qilampe:

ib'	K'	E	CH-E
wib'	wuk'	we	chwe
awib'	awuk'	awe	chawe
ib' la	k' la	ech la	che la
rib'	ruk'	re	che
qib'	quk'	qe	chqe
iwib'	iwuk'	iwe	chiwe
ib' alaq	uk' alaq	ech alaq	chech alaq
kib'	kuk'	kech	chkech

Le ajtijoxel kuchakuj le ch'aqa'p taq tzij ri kok ruk' ri k'exb'i' re echanik, le xya kan uk'utik pa le jun uxaq wuj, utz we kuchakuj ruk' ub'anik jun ucholaj taq tzij xuquje' uwokaj taq tzij.

UTZ'IB'AXIK CHO WUJ RI KA'ILIK

Pa wa' we k'utunik ri', ri ajtij utz kub'ij chike ri ajtijoxelab' chi rajawaxik reta'maxik utz'i - b'axik pa qach'ab'al ri tikil cho ri uwachulew, ri kqil cho ri kaj, ri uwachib'al kech ri ojer najtir taq winaq, tzijob'elil kojb'al... Jas ktz'ib'axik pa ri wuj, utz kb'an tz'ib'anem chirij jun kotz'i'j, chirij ri tiko'm, chirij ri cho, ri plo, ri kqil chikaj ronojel ri kk'ulmataj cho ri loq'alaj ulew.

K'AMB'AL NO'J:

K'o jun uk'iyib'al ja' jela', chuxukut ri rachoch ri tat Re' n, ri' ri ja' jela' petinaq wi Q'ante'l, xuquje' jela' petinaq wi ri unimal, k'o wi ri unawal le ja', xa k' u ne wa' we ja' ri' xa xkik'ayij chike ri qanan.qatat ojer, k'ate ri' ri winaq rech Q'ante'l, ri e'are xkib'ij chi le ja' kkiya kan waral chike ri qanan qatat, are xkichomaj k'ut jawi' kkanaj wi le torb'al ja', ri e' are' xkichomaj chile jun torb'al ja' utz kkanaj pa kiwi' le tat Te'k Pwaq, xuquje' le jun chik utz kkanaj kan pa kiwi' le tat Pablo Vásquez, xe'cha', e'are' xkib'ij:

Utz la' kqak'amb'ik le unawal le ja'-. Xkik'amb'ik pa kikomon.

We unawal wa' we ja' ri' are jun top rachi'l jun kumatz, rumal k'ula' ri uj rajawaxik kqakojo chi qas tzij la'le ja' k'o unawal, la' leja' ktzajik.

(Wuj Tzjob'alil: uxaq b'elejk'al wuqub').

UROX Q'AT

B'i'aj

Uwach taq b'i'aj.

B'i'aj ri xaq junam kub'ij

B'i'aj ri kqilo

B'i'aj ri man kqil tajl

Echanik rech b'i'aj

B'i'aj ri kuwinq ch'acaq'p taq tzij

B'i'aj echatal wi

B'i'aj man echatal ta wi

Nuk'um b'i'aj

B'i'aj re b'i'aj

Chak re tzukunik

Utzukuxik k'exb'i' rachi'l b'i'aj pa taq nuk'um tzij, tzijob'alil rachi'l pa taq yakb'al tze'

Chak rech cho taq ja

Uchakuxik, uk'olik ronojel ri k'o cho ri uwach ulew

Ri uchuq'ab' ri ixoq maya pa ri komon ja rachi'l pa ri komon tinimit.

B'I'AJ

Tzij ri kkoj che ub'ixik, uch'ob'ik ri kriqitaj cho kaj ulew, ri kqilo ri man kqil taj xuquje' are kkojik chech ub'ixik ub'i' komon rachi'l re winaq, re awaj xuquje'jastaq.

UWACH TAQ B'I'AJ

B'I'AJ RI XAQ JUNAM KUB'IJ

Are b'i'aj ri kok che ub'ixik kib'i' winaq, e'awajib', rachi'l jastaq, man che xaq junam kiwach.

K'AMB'EJAB'AL NO'J

Sya

mes

chaq'

awaj

tz'alam

chuchu'

B'I'AJ RI KQILO

Are taq ri' ri kuya'o kqilo, kqachapo xuquje' k'o kk'oji' wi.

K'amb'ejab'al:

Kyej	ak'	tz'i'	awaj	tata'	chuchu'
Sutz'	ulew	kaj	Lu'	Te'k	Xwa'n

B'I'AJ RI MAN KQIL TAJ

Are taq ri' ri man kqil taj, man kqachap taj xaq xu kqana'o, kqach'ob'o chi k'olik.

Ajaw	loq'oj	Tew	Etzalal
------	--------	-----	---------

ECHANIK RECH B'I'AJ

Wa' we b'i'aj ri' pa kyeb' kpaq'ix wi:

- a. K'o b'i'aj kmajtaj ruk' uwachib'al tz'ib' qulaj
- b. K'o b'i'aj kmajtaj ruk' uwachib'al tz'ib' tz'apchi'

K'AMB'AL NO'J

CHO QULAL

Awex	wawex
Atz'am	qatz'am
Ajtij	rajtij
Awaj	wawaj
Aq	qaq

CHO TZ'APCHI'

Chak	achak
Wach	nuwach
Tz'i'	Qatz'i'

Kyej kikyey
Teleb' qateleb'

B'I'AJ RI KUWIQ CH'AQA'P TAQ TZIJ

Wa' we ch'aqa'p taq tzij ri', xaqxu' kuk'ex b'i'aj, Are taq kechaxik knab'ejasax choch rachi'l chirij le tzij:

K'AMB'EJAB'AL NO'J:

che'	uche'al
Wachi	uwachib'al
Pop	upopil
ch'ipaq	uch'ipaqil
Jyub'	ujyub'al
q'ij	uq'ijol
tzij	utzijol
winaq	uwinaqil

CHAK:

Chatz'ib'aj choch rachi'l chirij le tzij ri', le ch'aqa'p taq tzij xaweta'maj

Ti'oj _____	Ixoq _____
Saq _____	Chikop _____
B'aq _____	Chaj _____
K'a'm _____	Jolom _____
Xepo _____	Tz'u'm _____

B'I'AJ ECHATAL WI

Are taq b'i'aj wa', are taq kkojik amaq'el kub'ij chi rachi'lam ch'aqa'p tzij.

K'AMB'AL NO'J

Ronojel rajil uxe' ra' rajawaxik rij ra'

CHAK:

Chatz'ib'aj pa ri awuj lajuj tzij, echatal wi.

B'I'AJ MAN ECHATAL TA WI

Are taq b'i'aj ri man krachi'laj ta wi ch'aqa'p taq tzij.

Ixkanul kyeqi'q' kaj sutz' Tz'aqol B'itol B'elejeb' Tz'i'.

CHAK:

Pa taq q'at chitzukuj lajuj tzij ri man echatal ta wi are taq kiriqo chitz'ib'aj cho le tz'alam tz'ib'ab'al rech kkil le nik'aj iwachi'l.

NUK'UM B'I'AJ

Are'taq tzij wa' ri nuk'um ruk' keb' tzij, are' taq ksik'ix uwach xuquj'e ktz'ib'axik xa jun jasuch kub'ij.

Saqmo'l xaqche' nima' junab' kaxlanwa nimaq'ij

Qilampe' we nik'aj k'amb'al no'j ri':

Iwir xqil nika'j awajib' chuchi' le nima'.

Pa nimaq'ij xpe wi are' kab'ajir.

Le jun ak'al xutij keb' saqmo'l.

Le ak'alab' xkimol uxaqche' cho le tijob'al.

Sib'alaj k'i le kaxlanwa xloq' pa le k'ayb'al.

CHAK:

Chach'ob'o job' tzij ri nuk'um ruk' keb' tzij, tek'uri' chawoko' jujun cholaj tzij ruk'.

B'I'AJ RE B'I'AJ

Wa' we nik'ajtaq b'i'aj ri' xuquje' ruk' keb' oxib' wokomwi, xaqxu' che le nab'e b'i'aj echa'tal chik.

NAB'E UB'EYAL:

Are'taq le nab'e b'i'aj echa'tal chi wi.

QILA'MPE':

Uwa kem usal tz'i' ub'e ch'ich' uk'ul ja ub'e ja' ub'e kumatz

We jule' tzij chik ri', are' kojomtaj man che ri k'ate xe'nuk'loq, wa' kub'ij che ri k'ate suk'umaxik, xuquje' utz kqab'ij k'ate xe'suk'umaxik.

QILA'MPE':

Uk'u'x tzij ub'antajik b'i'aj k'exol uk'u'x tzij nuk'um b'i'aj

UKAB' UB'EYAL:

Wa' we nik'aj taq tzij ri', kqilo che le ukab' taq tzij e'are' echa'tal chik.

QILA'MPE':

La utz uwach jamal uwach jamal rij ku'l uk'u'x utz kpetik

CHAK:

Chatz'ib'aj lajuj tzij pa le awuj, are'taq xtz'ib'atajik, k'ate' k'uri' chawoko' jun cholaj tzij ruk'.

CHAK RE TZUKUNIK

Cha tzukuj pataq le wuj tz'ib'atal pa qach'ab'al tzijob'alil rech tinimit, yakb'al taq tze', ch'ob'ow tzij. Wa' we chak ri', are' kb'in le awajtij chawe', k'ate k'uri' pa ronojel le kariqo kajuch' ronojel le b'i'aj re b'i'aj kriqitaj pa le cholaj taq tzij.

QILA'MPE' WE JUN K'AMB'AL NO'J:

Le jun usal tz'i' are' jun yab'il kuya' pa jolomaj chike winaq, xuquje' chikij le awajib' che le kb'ix tz'i' chike.

Pataq le cholaj tzij rajawaxik kqakoj le uk'u'x tzij rech utz ktatajik ronojel le kqatz'ib'aj pataq le wuj, choch tz'alam tz'ib'anb'al.

Le jun ali' sib'alaj ku'l uk'u'x chikij le utat unan, xuquje' jamal uwach, q'a'l uk'u'x chirij le uxib'al. Wa' jewa' kub'ano rumal che ri jamal rij, kamik sib'alaj kki'kotik.

Rajawaxik qonojel kqeta'maj kqatz'ib'aj pa ch'ab'al k'iche' jun nuk'um tzij, jask'u kub'ij ri', ri nuk'um tzij, are' k'uri' ri kqachomaj chirij jun jasuch, chirij ri kqil pa jun ub'e ja', chi uchi' cho. Xuquje' chuxo'l le juntir kqatz'ib'aj rajawaxik kqeta'maj ri ukojik le uk'u'x tzij, le ub'antajik b'i'aj, le k'exol uk'u'x tzij rachi'l le nuk'b'al tzij.

Jas le nuk'um kyeb' cholaj tzij xawilo, jek'ula' kb'an che le kariqo, we man k'ota kariqo utz at katwokowik.

UTZUKUXIK K'EXB'I' RACHI'L B'I'AJ PATAQ NUK'UM TZIJ, TZIJOB'ALILRACHI'L PA TAQ YAKB'AL TZE'.

K'O CHI OQ'INEL IXOQ, JUN PA'TZ UJLOM.

Xaq k'ate kawa'jilik katajin kach'ojo'manik pa le ch'ajomb'al pa uwi' le k'olib'al rech joron, le

xilow le ixoq are' jun tata' ub'i' Lu', xpe ri tat Lu' xuch'ab'ej pa uk'u'x chi are' jun chuchu' ri k'o

chila', are' taq xopan ruk' ri chuchu' ri k'o chi la', k'ate xrilo man chuchu'taj are xril ri ixoq ma kuriqta chik jas kub'ano xuxi'xitej rib' choch ri jun ixoq; ri' ri ixoq saq ratz'yaq ukojom, kub'an ch'ajo'm, xuquje' sib'alaj ma utz taj ri kb'antajik, are ri uwi' sib'alaj ma utz ta ub'antajik k'ate ri' xsach choch.

K'o chi jun oq'inel ixoq ilitajinaq rumal ri tata' ub'i' Xwan Maka'r, wa' we tata' ri', are' taq ala na, k'o jun ali kuch'ab'ej, ri tata' xkichomaj ruk' ri ali kakiriq kib' che jun chaq'ab'il pa wuqub' q'ij chu chi' ri ch'ajomb'al, cho le tyox, che ri' ri jun chaqab'il ri', ri tata' xelb'ik che rilik ri ali, ri ali maja' kopanoq ruk' ri ch'ajomb'al, are' taq xopan ri tata' ruk' ri ch'ajomb'al

xrilo ri ali t'uyul chila', ri tata' xqet ruk' ri ali xuch'ab'ej xuquje' xuq'aluj, are' taq xuq'aluj, che ri jun q'ij ri' xsach ri ali choch, ri tata' xuxi'xitej rib' xanimajik, kate xuchomaj chi ri ali are jun oq'inel ixoq.

(Wuj tzijob'alil: exaq b'elejeb' k'al oxib')

LE WINAQ WARAL

Xil kik'exa', taq le qatzijob'al pa ronojel taq we qatinamit, xk'exetaj we uwach ulew, xilkik'exa' le qatz'yaqib'al, manje'tachik jacha ri nab'e xuquje' le qaxajab' ma e'k'otachik, are xe'b'anow le q'inomab' taq winaq chaqe, rumal la' ujk'o pa ri meb'a'il kamik, jacha ta ri nab'e.

Qonojel xujetzalatajik kumal le q'inomab', xkik'ex le qawa, xujkitijoj chech le kiwa'im jasa le kewa le a're', xaq junam kujwa' chi k'uk' are' eb'anowinaq chaqe qilampe'; le qatz'yaq, xkesaj ri qano'jib'al ri b'anom najtij, ojer, ri qachak, k'itaq wa' we xkesaj chaqe, ma kutzir ta chi ri qatiko'n rumal le kimes chij, le kimes ak', rumal la' ma utz ta chike le taqiko'n ri uj waral, xa rumal che ri uj ma kujwa'jiltaj, ma kaqawok ta qib' kakaj ri a're' kakisach qawach, xa rumal ri uj jumayib'.

(wuj tzijob'alil: uxaq waqxaqk'al wuqlajuj)

KIPIXAB' RI RI'JAB'

Pa we qakomon le ri'jab', le qanan qatat, we k'o jun t'uyub'al chi qawach ri a're', wa' we t'uyu'lib'al, ma ke't'uy' ta wi le ak'alab' chupam, kech wi ri'jab' wa', kab'ix chikech le ak'alab' chi ma ke't'uyi'taj chupam ri kitem ri ri'jab' rumal aninaq ke'ri'job'ik.

Are k'ut wa' kaqak'amawa'j ri xkib'ij chaqe are chi' utz kuj elik are k'u we man kaqab'ano ma kaqak'amawaj taj ma utz ta kujelik.

(wuj Tzijob'alil: uxaq wajxaqk'al b'eleb')

JACHOW CHAK RE TZUKUNIK

Wa' we chak ri', are chak ri ajtij xub'ij chawe che katzukuj pa taq wuj tz'ib'atal pa qach'ab'al jawje' kajuch' wi ronojel le b'i'aj re b'i'aj.

CHAK RECH CHO TAQ JA

Chajuch'u' pa taq le cholaj tzij tz'ib'altal choch we wuj ri', ronojel le b'i'aj kariqo te k'u ri' chatzib'aj pa le juch' jas uwach chi b'i'aj. Chawila' jas b'anom che jun k'amb'al no'j.

0. Pa le nima' xtzaq wi. Nk'um b'i'aj
1. Chila' xpe wi le jun ak'al. _____
2. Xinloq' jun nutz'i'. _____
3. Che le utyo'jil xchap wi. _____
4. Pa kye'b' xq'aj le ra'. _____
5. Pa le ixkanul xriqitaj uloq. _____
6. Chila' jawje' k'o ri jun ub'e ja'. _____
7. Chirij sib'alaj usal tz'i' k'olik. _____
8. Iwir xujpe pa jun nimaq'ij. _____
9. Chila' jawje' yuqub'am ri jun wakax. _____
10. Xaq mat tak'i pwi' le wixim. _____

Chatz'ib'aj jun cholaj tzij ruk' we nik'ajtaq b'i'aj ri': WIXOQIL, AK'AL, UXE', KUMATZ, SUTZ', UB'E CH'ICH, LATZ' UWACH, UCHUL JA', AB'AJ, TZ'ALAM TZ'IB'AB'AL.

UCHAJIXIK, UK'OLIK RONOJEL RI K'O CHO RI UWACH ULEW

Rajawaxik ri ajtij kuchol chike ri ajtijoxelab' jas xkib'an ri ojer najtir qatat qanan che uchajixik, uloq'axich, uk'olik ri ja', ri che', ri awajib', ri ulew, ronojel ri kriqitaj cho ri loq'alaj uwach ulew, xuquje' ri kyeqiq'. K'ate k'uri' utz kqajunumaj ruk' le kqil kamik pa le qakomon, la xaq junam, la k'o k'exatajinaq chech. Are' taq ka'iltaj wa' kumal, utz kqatz'ib'aj,

kqesaj uwach pa le kiwuj rachi'l utz kqatz'ib'aj ruk' kyeb' oxib' tzij jas kkib'an ri e'are' che uchajixik, uloq'axik le qakomon.

RI UCHUQ'AB' RI IXOQ MAYA PA RI KOMON JA RACHI'L PA RI KOMON TINAMIT

Wa' we jun chomanik ri', utz kya' chikiwach le ajtijoxelab', kchol jub'iq' chike qas jawje' ktob' wi, kchakunwi. K'ate k'uri' utz kya' kan jun kichak rech utz kketa'maj utzokuxik ri kjawataj chike, utz kkitz'ib'aj pa le kiwuj, xuquje' utz kkitzokuj wachib'al re ri ke'tob'an wi.

UKAJ Q'AT

Uk'u'x tzij

Retz'eb'exik uk'u'x tzij

Uk'u'x tzij ilo

Ch'ayo

Kyeb' uwach le uk'u'x tzij

Qilampe' retz'eb'exik jun uk'u'x tzij kq'axik

Qilam pe' retz'eb'exik jun uk'ux tzij man kq'ax taj.

UK'U'X TZIJ

Are wa' ri tzij ri kuk'utwachij ri b'anom, salab'em xuquje' ri riqom pa jun chomab'al.

K 'amb'ejab'al:

B'ANOM

Chakunik

SALAB'EM

Xik'anik

RIQOM

Nimarik

We kqilo, wa' we uk'u'x tzij man ke' ta utukel pa jun chomab'al xane kuriq rib' ruk' nik'aj ch'aqap taq tzij chik.

Rumal k'ula' kuya'o kqab'ij chi jun **uk'u'x tzij** are ri' ri jun tzij ri wokom rumal k'i ch'aqap taq tzij.

Chqilampe' jas ch'aqap taq tzij wokowinaq jun uk'u'x tzij:

Chakunik

Kinchakunik

Wa' we jun uk'u'x tzij ri' wokom rumal we nik'aj ch'aqap taq tzij ri'.

k Kuk'utu jampa' kb'an ri b'anom.

In K'exb'i ri kub'ij chi ri kb'anowik are ri nab'e winaq.

Chakun uxe'ra' le uk'u'x tzij.

ik Uk'isb'alil uk'u'x tzij ri man kq'ax ta chi chirij jun chik

Are taq ketz'ab'ex jun uk'u'x tzij, kqilo chi kejjib' uch'aqap tzij uk'aninaq.

RETZ'AB'EXIK UK'U'X TZIJ

Kqetz'ab'ej jun uk'u'x tzij are taq kqab'ij jachike winaq, kqaj wi ri uchak ri uk'u'x tzij.

CHAKUNIK

Nab'e winaq pa tukelal	Kinchakunik
Ukab' winaq pa tukelal	Katchakunik
Urox winaq pa tukelal	Kchakunik
Nab'e winaq pa k'iyal	Kujchakunik
Ukab' winaq pa k'iyal	Kixchakunik
Urox winaq pa k'iyal	Ke'chakunik.

Rech kqach'ob' ri e'uch'aga'pil ri jun uk'u'x tzij etz'ab'etalik rajawaxik kqeta'maj chi k'o chi nik'aj k'exb'i ub'i'nam **k'exb'i' rech uk'u'x tzij**, are taq wa' we ri':

NAB'E WOKAJ

UKAB' WOKAJ

UROX WOKAJ

CHO QULAL

CHO TZ'APCHI'

CHO QULAJ/CHO TZ'APCHI'

W	IN	IN
AW	A	AT
R	U	--
Q	QA	UJ
IW	I	IX
K	KI	E'

NAB'E WOKAJ

Le nab'e wokaj kqakoj kuk' konojel le uk'u'x tzij ri **kmajtaj ruk' qulaj**.

Chqila' k'umpe we nik'aj kamb'ejab'al ri':

Ch'ayo, suk'umaj : le nab'e kk'is ruk' le qulaj **o**, le ukab' kk'is ruk' **j**

Chqila' k'umpe' retz'ab'exik ri jun uk'u'x tzij ri kchapple'taj ruk' qulaj, kk'is ruk' qulal rech kqilo jas retz'ab'exik.

UK'U'X TZIJ ILO

Nab'e winaq chi utuke'lal	k w ilo
Ukab' winaq chi utuke'lal	k aw ilo
	k il la
Urox winaq chi utuke'lal	k r ilo
Nab'e winaq chi k'iyal	k q ilo
Ukab' winaq chi k'iyal	k iw ilo
	k il alaq
Urox winaq chi k'iyal	k k ilo

UKAB' WOKAJ

Le ukab' wokaj kqakoj ruk' uk'u'x tzij **kachaple'taj ruk' tz'apchi'**.

CH'AYO

Nab'e winaq chi utuke'lal	kinch'ayo
Ukab' winaq chi utuke'lal	kach'ayo
	kch'ay la
Urox winaq chi utuke'lal	kuch'ayo
Nab'e winaq chi k'iyal	kqach'ayo
Ukab' winaq chi k'iyal	kich'ayo
	kch'ay alaq
Urox winaq chi k'iyal	kkich'ayo

UROX WOKAJ

Wa' we urox kqakoj ruk' ronojel ri uk'u'x tzij ri man kq'ax taj chirij jun winaq chik.

Qachakuj ri uk'u'x tzij **kamik**

Nab'e winaq chi utuke'lal	kinkamik
Ukab' winaq chi utuke'lal	k at kamik
	kkam la
Urox winaq chi utuke'lal	kkamik
Nab'e winaq chi k'iyal	kujkamik
Ukab' winaq chi k'iyal	kixkamik
	kkam alaq
Urox winaq chi k'iyal	ke'kamik

Sib'alaj rajawaxik kqilo chi pa ri ukab' winaq, urox winaq pa utukelal; pa ri nab'e winaq, urox winaq chi k'iyal, kuriq rib' kyeb' tz'apchi', jumul xaq junam pa jumul chik man xaq ta junam, xa neche ri k'ax kb'ixik, rumal k'ula' kqakoj jun "a" ruk' ri kqab'ij **ajtab'anel** che.

K'AMB'EJAB'AL:

kkilo kqaya' le «a» ajtob'anel ruk', jewa' kkanajik ri': **kkilo**.

MANK'O TA AJTOB'ANEL

RUK' AJTOB'ANEL

kkich'ayo

kakich'ayo.

kkam alaq

kakam alaq.

KYEB' UWACH LE UK'U'X TZIJ

K'o uk'ux tzij man kq'ax taj chirij jun winaq chik, k'o uk'u'x tzij kq'axik.

Are taq ri kub'an ri uk'u'x tzij kq'ax chi chirij jun winaq chi kqab'ij chi k'o jun **B'ANANEL**, k'o jun **RIQONEL** (sujeto y objeto kuchix pa casteyano)

RETZ'AB'EXIK JUN UK'U'X TZIJ KQ'AXIK

Are taq ketz'ab'ex jun uk'u'x tzij kaq'axik rajawaxik kakoj ri riqonel xuquje' ri b'ananel, ri riqonel kak'utwachik ruk' ri urox wokaj ri ri k'axb'i' rech uk'u'x tzij are k'u ri b'ananel ruk' ri nab'e, wene' ruk' ri ukab' je' jas na k'u uwach tz'ib' kmajtaj wi ri uk'u'x tzij.

Qak'amb'ejajmpe' ruk' ri uk'u'x tzij «AJ», we kqilo kmajtaj ruk' qulaj rumal k'u wa' are kqakoj le nab'e wokaj che b'ananel

RI UK'U'X TZIJ AJ.

Nab'e winaq chi tukelal

JAPA' KAB'ANIK

RIQONEL

B'ANANEL

UK'U'X TZIJ

	UROX WOKAJ	NAB'E WOKAJ	
K	AT	W	AJ
K		W	AJ
K	IX	W	AJ
K	E'	W	AJ

Ukab' winaq chituke'lal

JAPA' KAB'ANIK	RIQONEL	B'ANANEL	UK'U'X TZIJ
	UROX WOKAJ	NAB'E WOKAJ	
K	IN	AW	AJ
K		AW	AJ
K	UJ	AW	AJ
K	E'	AW	AJ

Ukab' winaq chi tuke'lal

JAMPA' KB'ANIK	RIQONEL	B'ANANEL	UK'U'X TZIJ
	UROX WOKAJ	NAB'E WOKAJ	
K	IN	A	TZUKUJ
K		A	TZUKUJ
K	UJ	A	TZUKUJ
K	E'	A	TZUKUJ

Urox winaq chi tukelal

JAMPA' KB'ANIK	RIQONEL	B'ANANEL	UK'U'X TZIJ
	UROX WOKAJ	NAB'E WOKAJ	
K	IN	U	TZUKUJ
K	AT	U	TZUKUJ
K		U	TZUKUJ
K	UJ	U	TZUKUJ
K	IX	U	TZUKUJ
K	E'	U	TZUKUJ

Nab'e winaq chi k'iyal

JAMPA' KB'ANIK	RIQONEL	B'ANANEL	UK'U'X TZIJ
	UROX WOKAJ	NAB'E WOKAJ	
K	AT	QA	TZUKUJ
K		QA	TZUKUJ
K	IX	QA	TZUKUJ

K

E'

QA

TZUKUJ

Ukab' winaq chi k'iyal

JAMPA' KB'ANIK

**RIQONEL
UROX WOKAJ**

**B'ANANEL
NAB'E WOKAJ**

UK'U'X TZIJ

K

IN

I

TZUKUJ

K

I

TZUKUJ

K

UJ

I

TZUKUJ

K

E'

I

TZUKUJ

Urox winaq chi k'iyal

JAMPA' KB'ANIK

**RIQONEL
UROX WOKAJ**

**B'ANANEL
NAB'E WOKAJ**

UK'U'X TZIJ

K

IN

KI

TZUKUJ

K

AT

KI

TZUKUJ

K

KI

TZUKUJ

K

UJ

KI

TZUKUJ

K

IX

KI

TZUKUJ

K

E'

KI

TZUKUJ

QILAMPE' RETZ'AB'EXIK JUN UK'U'X TZIJ MAN KQ'AX TAJ

Ri uk'u'x tzij ri man kq'ax taj chirij jun chik are ri' ri xaqxu' kukoj ri urox wokaj re ri k'exb'i rech uk'u'x tzij.

UK'U'X TZIJ CHAKUNIK

kinchakunik

katchakunik

kchakunik

kujchakunik

kixchakunik

ke'chakunik

We kqilo ri kub'an ri kub'ij ri uk'u'x tzij man kqaj ta chirij jun chik, xaq chirij ri kb'anowik kqaj wi, kub'ij chi ri b'ananel are riqonel.

Xiltaj qumal ri retz'ab'exik ri uk'u'x tzij, sib'alj utz wa' we kqachaple'j retz'ab'exik ronel we nik'aj uk'u'x tzij kqachol chanim ri':

aj	eta'manik	na'o	rich'ij
aye'j	etanik	na'tajik	rako
achik'	ilo		riqo
b'ek		oq'ik	
	jaqo	okik	sacho
b'ao	jik'o		sipaj
b'iso	jiq'ik	poronik	sik'ij
b'ano	juch'u	paq'ij	salab'ik
b'iq'o		pilik	sutij
b'ixonik	kosik	pajo	
	k'ayinik		tijik
chomaj	k'otik	qajo	tojo
chakunik	lejonik	qupij	to
ch'awik		q'ajo	tiko
ch'ayo	loq'o	q'ijik	t'iso
ch'olo			tz'ib'anik
mesonik	rakanik		
elaq'aj	mu'xanik		

WUJ RI XSOLIX UWACH

ACUERDO Gubernativo 1,046-87.

ALVARADO. Blanca Estela. Et al. Editorial Maya Wuj.

CHOLSAMAJ Gramática k'iche'

INÉS Chávez, Adrián. Método de Kì-ché.

LÓPEZ Ixcoy, Candelaria D. Manual de Redacción K'ichee'. CHOLSAMAJ

NORA C. England. Et al. Lecturas Sobre la Lingüística Maya. CIRMA.

PLSM. Glosario K'iche' español.

PLSM. Tzijob'alil.

PLSM. K'astajib'al No'j.

JALAJOJ TAQ TZIJ JUNAM KUB'IJ

B'anoj, uk'u'x tzij
B'i'aj, b'i'ajnem
Chak re tzukunuk, tzukno'jchak
Jachik, q'atik
K'amb'ejab'al, k'amb'al no'j
K'axk'ol, etzalal
Kroq'ob'ej, kraj,
Ksumumik, aninaq
Ku'l uk'u'x, q'al uk'u'x
Majb'al re, keb' oxib' tzij, majb'al chak , okib'al
Nan, chuchu'
Nuk'um, junumam
Pa'tz, nikinik, man xiyom taj
T'eb'etik, pim
Tinimit, tinamit
Uk'exwach b'i', k'exb'i'
Uwachib'al Tz'ib' qulaj, qulaj, uk'u'x tz'ib'
Uwachib'al tz'ib' tz'apchi', wiqb'al tz'ib', uch'akul tz'ib'
Wuj xsolix uwach, nuk'b'iwuj
Xuquje', chuquje'

KAXL'AN TZIJ

(Verbo)
(Sustantivo)
(Investigación)
(Separar)
(Ejemplo)
(Problemas, dificultades)
(Deseo)
(Rápido)
(Confiado/da)
(Introducción)
(Señora)
(Unido)
(Despeinado)
(Grueso)
(Ciudad)
(Pronombre)
(Vocal)
(Consonante)
(Bibliografía)
(Y)

